

Hanbelî Geleneği Teşbihden Arındırma Girişimi: Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin İtirazları

A Reproach of the Hanbalite Affirmation of Divine Attributes: The Refutations of Abu al-Faraj b. al-Jawzi

ADEM ERYİĞİT

Iğdır University

Received: 16.06.2021 | Accepted: 29.09.2021

Abstract: In the 4th century Hegira, Hanbalism would undergo several ideological developments resulting in tension and ideological splits. One of the most pertinent examples of these splits is regarding the question of Divine attributes known through revelation (al-sifat al-khabariyya). These debates concerning the Divine attributes have given rise to accusations that the Ahl al-Hadith, specifically the Hanbalite tradition, anthropomorphized God following their extreme insistence on affirming Divine attributes. Within this context, various doctrinal schools, including some Hanbalites, would critique the affirmation of divine attributes and permit the reinterpretation (ta'wil) of those deemed to be anthropomorphic. In the heat of these debates, Abu al-Faraj Ibn al-Jawzi would author several refutations against what he considered to be anthropomorphic elements within the school. This paper examines Ibn al-Jawzi's rationalist interpretation of the Divine attributes and the effect of his refutations on infighting within the Hanbalite tradition. In doing so, this paper analyzes his arguments concerning al-sifat al-khabariyya and his objections to positions held traditionally within the Hanbalite school.

Keywords: Ahl al-Hadith, Hanbalism, divine attributes, interpretation, Abu al-Faraj b. al-Jawzi.

Giriş

Ehl-i hadis, nassları merkeze alıp, nassların zahirî manaları dışına çıkmamayı benimsemiş ve bunu vazgeçilmez bir prensip haline getirmiştir. Bu durum nasslar yoluyla sabit olan haberî sıfatların anlaşılması hususunda da etkili olmuştur. Ehl-i hadis, ayet ve hadislerde varid olması nedeniyle Allah'a izafe edilen, vech, ayn, yed, kadem, istivâ, mecî ve nüzûl gibi yaratılmışlık özelliğini haiz vasıflar hakkında te'vil ve teşbihten sakınma yoluna gitmiş, sükut ve tefvîze başvurmuştur. Buna göre, ilâhî zât ile ilgili haberî sıfatlar, insanlar için kullanıldığı şekliyle anlaşılabilir, bunlarla neyin kastedildiği konusunda te'vile başvurulmaz ve beşer bunu idraktan aciz olduğu için ilahî ilme havale edilir (İbn Teymiyye, 1991: c. 5, 50-59; c.6, 515).¹ Böylece sıfatları inkar gibi addedilen te'vil ile ilâhî zâtı yaratılmışlara benzetmek olarak açıklanan teşbih gibi iki uç noktadan uzak kalınarak mutedil bir yol üzere olmaya çalışılmıştır (Şehristânî, 2003: c. I, 116-117).² İlk dönem açısından bu tavır sadece ehl-i hadisin tutumu değil, Ehl-i Sünnet geleneğinin ilk temsilcileri diyebileceğimiz Ebû Hanîfe'nin de dahil olduğu erken dönem âlimlerinin genel tavrıydı (Ebû Hanîfe, 2015: 54). Ancak haberî sıfatlar konusundaki bu yaklaşım, zaman içerisinde Ehl-i Sünnet kelimelerinin ortaya çıkması ve te'vil yönteminin kullanılır hale gelmesiyle te'vilden ve kelam ilminden sakınmaya devam eden ehl-i hadise has bir tutum olarak kalmıştır.

Mihne sürecindeki duruşunun da etkisiyle ehl-i hadis geleneğinin en önemli imamı haline gelen Ahmed b. Hanbel ve takipçisi olan âlimlerin katkısıyla dini düşünce ve fıkıh alanında ehl-i hadis üzerinde Hanbelî etki artmıştır. Zamanla ehl-i hadis ile Hanbelîler aynı grup olarak görülmeye başlamıştır. Ahmed b. Hanbel sonrası dönemde ehl-i hadis içerisinde onun belirlediği itikadî çerçeveden iki yönde farklılaşma/ayırışma meydana gel-

¹ Ayrıca bk. Buhârî. (tsz.). *Halku Ef'âlil-İbâd*, (thk. Abdurrahman Umeyre). Riyad: Dâru Ukâz, s. 30; Makdisî. (1985). *Ekâvîlî's-Sikât fî Te'vilî'l-Esmâ ve's-Sûfât ve'l-Ayâtî'l-Mubkemât ve'l-Müteşâbihât*, (thk. Suayb el-Arnaût). y.y: Müessesetü'r-Risâle, s. 55; Koçyiğit, T. (1989). *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 137-145; Bulut, Z. (2017). *Haberî Sıfatlar-Anlama Yöntemleri ve Yorumlar*. Ankara: Fecr Yayınları, s. 64, 235, 249-250; Eryiğit, A. (2020). *İbn Teymiyye'nin Siyaset Düşüncesi ve Cibah Doktrinini*. İstanbul: Çıra Yayınları, s. 282-283.

² Ehl-i hadisin oluşumu ve yapısı ile ilgili geniş bilgi için bk. Gürler, K. (2007). *Ehl-i Hadisim Düşünce Yapısı-İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği*, Bursa: Emin Yayınları, s. 83-157.

diği söylenebilir. Birincisi onun hassasiyetle üstünde durduğu Allah'a sadece nasslarda varid olan şeylerin izafe edilebileceği ve ötesine geçilemeyeceği prensibine muhalif olarak isbâta aşırıya gidilmesidir. İkincisi ise te'vil, rey ve akılcılığa meyledilmesidir (Kılavuz, 2016: 23). Bunların yanında bir üçüncü grup ise Ahmed b. Hanbel'in nassların lafızlarıyla sınırlı kalma yönemine sadık kalmıştır. Allah'ın sıfatlarını ispatlamada aşırıya giden kimse-ler, nasslarda geçen vech, ayn, yed, mecî ve istivâ gibi lafızları Allah'ın keyfiyeti meçhul sabit sıfatları olarak kabul etmişler ve bu sıfatların varlığını ispat etmeye çalışmışlardır. Allah'ın istivâsını lafzî manası üzerine kabul ve ispat edip, keyfiyetini bilemeyeceklerini belirtmişlerdir. Bu metotla çeşitli müteşâbih manalar ihtiva eden hadisler üzerinde yaptıkları açıklamalarla Allah'ın haberî sıfatları konusunda teşbihe düşmüşlerdir (İbn Haldun, 2010: 508-509). Teşbihe düşen ehl-i hadis hakkında bazı âlimler Haşviyye ve Müşebbihe ifadelerini kullanmışlar ve onları eleştirmişlerdir (Cüveynî, 2009: 140; Şehristânî, 2003, c. I, 117-118).³

Hanbelîler arasında teşbihe düşen gruba karşı gösterilen tepkiler ve eleştiriler sadece hariçteki mezhep mensuplarından gelmemiş bizzat Hanbelî gelenek içerisinde de sert eleştiriler olmuştur. Bunlar arasında en dikkat çeken şahıs bu hususta bir kitap da telif etmiş olan Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'dir.⁴ İbnü'l-Cevzî, Hanbelîler içinde te'vilci eğilim ile ispatçı eğilim

³ Şehristânî, Müşebbihe başlığının ilk cümlelerine ehl-i hadisin Mu'tezile'nin fikirleri karşısında müteşâbihat hakkındaki tutumlarını inceleyerek başlamış ve muteber ehl-i hadis âlimlerinde teşbih söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Ancak daha sonraki dönemlerde ehl-i hadis içerisinde Haşviyye denilen bir grubun teşbihe düşüklerini söylemiş ve onları Müşebbihe'den saymıştır; Şehristânî. (2003). *el-Milel ve'n-Nihal*, (thk. Ebî Muhammed Muhammed b. Ferid). Kahire: Mektebetu't-Tevfikîyye, c. I, s.117-118. Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Allah'ın mekandan Münezzehiyetini açıklarken Hanbelîler'in Allah'ın arş üzerinde müstekar/bulunduğunu söyleyerek cisimlere has bir manayı Allah'a izafe ettiklerini ifade etmiş ve eleştirmiştir. Ayrıca Mücessime'nin çeşitli fırkalardan oluştuğunu onlarda birinin de Ahmed b. Hanbel'in bazı takipçilerinden oluştuğunu ifade ederek ehl-i hadisin bir kısmını Mücessime'den saymıştır. Ancak Ahmed b. Hanbel'in teşbihi kabul etmeyen salih bir kimse olduğunu da eklemiştir. Pezdevî. (1963). *Usûlü'd-Din*, (thk. Hans Peter Lins). Kahire: el-Mektebetü'l-Ezherîyye li't-Türâs, s. 40, 258-259. Krş. Pezdevî. (2019). *Ehl-i Sünnet Akaidi*. (çev. Ş. Gölçük). İstanbul: Kayhan Yayınları, s. 396. Ayrıca Haşviyye kavramının ifade ettiği anlamlar ve İslam mezhepleri içerisinde kimlerin Haşviyye lakabıyla anıldığı hususlar için bk. Koç, İ. (2015). *Haşviyye Fırkası*, Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁴ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Cafer el-Cevzî'nin 510/1116 yılında bağdat'ta doğduğu tahmin edilmektedir. Onun lakabı Cemâlüddîn ve künyesi ise Ebü'l-Ferec'dir. Büyük dedesi Cafer b. Abdullah el-Cevzî'ye nisbet edilerek İbnü'l-Cevzî ismiyle meşhur olmuştur. Üç yaşında iken babasını kaybeden İbnü'l-Cevzî, babasından kalan servet sayesinde maddi sıkıntı çekmemiş ve küçük yaşlarından itibaren ilimle meşgul

arasındaki gerilim, mücadele ve tartışmaların en üst seviyeye geldiği bir dönemde yaşamıştır. O, sıfatlar konusunda aşırı isbâta yönelen kesime karşı oluşan tepkileri güçlü ilmi karizmasının da etkisiyle bir doz daha arttırmıştır. Kendi hocalarından birisi olan İbnü'z-Zâğûnî'nin (ö. 527/1132) de dahil olduğu Ebû Abdillâh İbn Hâmid (ö. 403/1012) ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066) gibi bir grup âlimin haberî sıfatlar konusunda dinin aslına ve ehl-i hadis geleneğine aykırı olan ve teşbih ifade eden görüşler ortaya koyduklarını iddia etmiştir. Bu hususta onların görüşlerini reddetmek ve geleneği teşbih ithamından arındırmak için *Kitâbu Abbâri's-Sıfât* ve *Defu Şübehi't-Teşbih*'i telif etmiş ve aşırı isbâtçı ehl-i hadis ulemasının görüşlerini sert bir dille eleştirmiştir. Bu iki eser muhteva bakımından büyük oranda aynı olmakla beraber ikincisi birincisinin muhtasarı gibi görünmektedir. İbnü'l-Cevzî, bu eseri kaleme alma sebebinin Ahmed b. Hanbel'e ve kendisinin de mensubu olduğu mezhebinin itikadına "teşbihe düşme" durumunun isnad edilmesine engel olmak olduğunu belirtmiştir (Cevzî, 1413/1992: 107).

Bu makalede Hanbelî gelenek içerisinde haberî sıfatlar ve bunların tevili özelinde yaşanan ayrışma ve gerilim İbnü'l-Cevzî'nin reddiye ve itiraz-

olmaya başlamıştır. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Nâsir es-Selâmî'den Kur'an ve hadis dersleri almış ve Kur'an'ı ezberlemiştir. Ebu'l-Hasan İbnü'z-Zâğûnî (ö. 527/1132), Ebû Mansûr el-Cevâlikî (ö. 540/1145), Ebü'l-Kâsım Hibetullah eş-Şeybânî (ö. 525/1130), Hibetullah İbnü't-Taber (ö. 531/1136), Ebû Gâlib İbnü'l-Bennâ (ö. 527/1132), Ebû Gâlib Muhammed b. Hasan el-Mâverdi (ö. 525/1140), Ebü'l-Vakt es-Sizcî (ö. 553/1158) ve İbnü'l-Bettî (ö. 561/1165) gibi âlimler ders aldığı hocaların bazılarıdır. Kısa sürede ilmi yetkinliğe ulaşan İbnü'l-Cevzî yirmi yaşına gelmeden cami kürsülerinde vaazlar vermeye başlamıştır. Zaman içerisinde halife ve vezirlerin bulunduğu ilim meclislerinde söz almaya ve saray camisinde vaaz vermeye başlamıştır. Devlet ricalı ile iyi ilişkiler kurmaya gayret etmiştir. Birçok Hanbelî hocadan ders almış olan İbnü'l-Cevzî, Hanbelî geleneği benimsemiş ve savunucularından olmuştur. 590/1194 yılında Halife Nâsir Lidinillah'ın Şii veziri İbnü'l-Kassâb'ın girişimleriyle Vâsıt'a beş yıl sürgün edilmiştir. Sürgün sonrası Bağdat'a döndüğünde vaaz ve irşada devam etmiş ve 597/1201 yılında vefat etmiştir. İbnü'l-Cevzî, tefsir, hadis, fıkıh, akaid, siyer, tarih, biyografî ve tıp gibi birçok alanda üç yüz civarında eser kaleme almıştır. İbnü'l-Cevzî, birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlardan meşhur olanların bazıları, Ebû Abdullah İbn Teymiyye, Sibî İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), Şeyh Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223), İbnü'd-Dübeysî (ö. 637/1239), İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643/1245) gibi âlimlerdir. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Zehebî. (1985). *Siyeru A'lâmîn-Nübelâ*, (thk. Beşşâr Avvâd). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, c. XXI, s. 365 vd.; İbn Receb. (tsz.). *Kitâbu'z-Zeylû alâ Tabakâtü'l-Hanâbile*. Beyrut: Dâru'l-Marife., c. I, s. 399-433; İbnü'l-İmâd. (1950-1951). *Şezerâtü'z-Zeheb fî Abbâri men Zeheb*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî. c. IV, s. 329-330; Yavuz, Y. Ş.-Avcı, C. (1999). İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 20, s 543-549, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XX, s. 543-549.

ları bağlamında ele alınacaktır. İbnü'l-Cevzi'nin haberî sıfatlara te'vilci yaklaşımları incelenecek ve geleneği teşbihçilik ithamından kurtarma çabaları değerlendirilecektir. Bu yapılırken yer yer teşbihe kapı aralayan Hanbeli âlimlerinin görüşleri ile karşılaştırmalara başvurulacaktır. İbnü'l-Cevzi'nin konuyla ilgili görüşleri incelenirken *Defu Şübehi't-Teşbih* adlı eseri esas alınacak ve gerek duyulduğu nispette diğer eserlerine de atıflarda bulunulacaktır.

1. İslam Düşüncesinde Haberî Sıfatlar

Sadece işitme ve haber ile varlıkları bilinen ve nasslarla sabit olan sıfatlara haberî sıfatlar denilir. Bunların bir kısmı sadece Kur'an'da bir kısmı da sadece hadislerde, bir kısmı ise hem Kur'an hem de hadislerde geçmektedir. Bunlardan, vech, ayn, yed, kadem, nefis gibi bazı sıfatlar Allah'ın zatı ile ilgili; istivâ, mecî, nüzûl ve kurb gibi sıfatlar ise fiilleri ile ilgilidir (İzmirli, 2018: 398). Kural olarak Allah'ın isim ve sıfatları nasslar yoluyla sabit olduğu halde özellikle bu sıfatlara haberî sıfatlar denilmesinin nedeni, bu sıfatların sözlük anlamları bakımından yaratılmışlık özelliği taşıyor olmalarıdır. Eğer bu sıfatlar ayet ve hadislerle sabit olmasalardı ilâhî zâta izafe edilmeleri düşünülemezdi (Topaloğlu ve Çelebi, 2010: 279). Haberî sıfatlara anlam ve mahiyetlerinin müphem olması sebebiyle müteşâbih de denilir.⁵ Nasslarda varid olan ve yaratılmışların özelliklerine benzeyen haberî sıfatların nasıl anlaşılacağı hususu İslam âlimleri arasında çeşitli ihtilaflar ve tartışmalara neden olmuştur. Bu anlamda haberî sıfatlara yaklaşımları tefviz, teşbih ve te'vil gibi üç yöntem şeklinde tasnif etmek mümkündür (Çelebi, 2009: 102).

İlk dönem âlimleri ve ehl-i hadis mensupları, Kur'an ve hadislerde geçen bu sıfatlara iman edip bunları te'vil etmeksizin kabul etmişlerdir. Yüce Allah'ın yarattığı mahlûkâta hiçbir şekilde benzemediğinin, her var olan ve zihinde belirenin yaratıcısı ve takdir edicisi olduğunun üzerinde durmuşlar ve te'vile asla yönelmeyeceklerini ifade etmişlerdir. Onlara göre müteşâbihatın te'vil edilmesi ayetle (Âli İmrân, 3/7) yasaklanmıştır. Bir diğer gerekçeleri de te'vil etmenin kesin olmayıp zannî olması ve Allah'ın sıfatları hakkında zanla fikir ileri sürmenin insanı sapkınlığa düşürebileceğidir. Onlar

⁵ Bk. Şehristânî. (2003). *el-Milel ve'n-Nibal*, c. I, s. 116; Neseî. (2004). *Tefsiratu'l-Edille*, (thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün). Ankara: DİB Yayınları, c. I, s. 171; İbnü'l-Cevzi. (1413/1992). *Defu Şübehi't-Teşbih bi Ekuuffi't-Tenzih*, (thk. Hasan b. Ali es-Sekkâf). Ürdün: Dâru'l-İmâm en-Nevevî, s. 224.

bu şekilde te'vilden kaçınmışlar, bu sıfatların nasslardaki literal anlamına inanıp onun aslını sorgulamayarak Allah'a havale etmişler ve tefvize başvurmuşlardır.⁶

Müşebbihe, Mücessime, Kerramiyye, Haşviyye ve bazı Gulât Şiî fırkalar haberî sıfatlar konusunda teşbihe düşmüşlerdir. Nasslarda beyan olunan sıfatları olduğu gibi kabul etmişler ve Allah'ı yaratılmışlara benzetmek durumunda kalmışlardır. Allah'ın sûreti, uzuvları, boyutları olduğu ve onun bir yerden başka yere intikal etmesi, yükselmesi, inmesi, yerleşmesi ve mekan tutmasının mümkün olduğu gibi görüşleri kabul etmişlerdir (Eş'ari, 2012: c. I, 165-168, 172-173; Şehristânî, 2003: c. I, 117-118).

İslam düşüncesinde sıfatlar konusunda ortaya çıkan münakaşaların sebepleri arasında Hıristiyan ve Yahudi ilahiyatı ile felsefenin etkili olduğu genel kabul görmüş bir husustur (Abdülhamid, 2020: 234-236, 244; İzmirli, 2018: 398; Özler, 2016: 135-139). Teşbih fikrine yönelimlerin ortaya çıkmasında da aynı etkenler söz konusu olmuştur.⁷ Özellikle Hıristiyan ve Yahudi ilahiyatından mevzu rivayetler yoluyla İslam'a taşınan bazı tasavvurlar teşbih fikrine yönelme açısından etki etmiştir. Bunun yanında nassların zahirine bağlı kalma konusunda ısrarcı olma ve nassları literal okuma, aklî yorum ve yöntemlerden uzak durma, nakledilen her türlü rivayetin doğruluğunu kabul etme gibi hususları da zikretmek mümkündür.

Nassları anlama ve nasslarda geçen haberî sıfatları dil bilimi kaideleri ve aklî bilgiler yoluyla yorumlama diye tanımlanabilen te'vil yöntemi bu sıfatların anlaşılması için birçok İslam düşünce okulu tarafından kullanılmıştır. Cehmiyye, Mu'tezile, Şîa, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye ve felâsife te'vili benimsemiş ve nasslarda Yüce Allah'a atfedilen ve lügat manası bakımından onun yaratıklara benzetilmesi izlenimini veren fiil ve sıfatların Allah'ı tenzihe uygun bir şekilde te'vil edilmesi gerektiği konusunda ittifak halinde olmuşlardır. Ancak ilâhî sıfatlara yaklaşımda birbirinden farklı tutumlar izlemiştirlerdir. Tenzihte aşırı gidip bir kısım sıfatları nefyeden Cehmiyye, Mu'tezile ve felâsife "Muattıla" ve "Nüfât" olarak adlandırılmış, sıfatları isbât eden Müşebbihe, Mücessime, Selefiyye, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye ise

⁶ Bk. Şehristânî. (2003). *el-Milel ve'n-Nibal*, c. I, s. 116-117. Ayrıca bk. Eş'ari. (2012). *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İbtîlâfü'l-Musallin*, (takdim: Naîm Zerzûr). Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, s. 168, 173; Sâbûnî, İsmail b. Abdurrahmân. (1993). *Akîdetü's-Selef ve Ashâbil-Hadîs*, (thk. Nâsır b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cedî). Riyad, s. 179-185; İbn Kudâme, el-Makdisî. (1414/1994)., *Zemmü't-Te'vil*, (nşr. Bedr b. Abdullah). Şârika: Dârü'l-Feth, s. 6.

⁷ Benzer görüşler için bk. Şehristânî. (2003). *el-Milel ve'n-Nibal*, c. I, s. 105, 119-120.

“Sıfâtiyye”, “Ashâbü's-sıfât” ve “Müsbite” gibi isimlerle anılmıştır (Çelebi, 2009: 102).⁸

Mu'tezile açısından ilâhî sıfatlar konusunda en önemli husus tenzihtir. Onlara göre, nasslardaki teşbih ifade eden kavramları te'vil etmeden sadece zahir anlamları üzere kabul etmek tevhidi zedelemekte ve tenzih prensibi ile çelişmektedir. Bu durum ancak te'vil ile giderilebilir. Dolayısıyla haberî sıfatların te'vil edilmeleri zorunludur. Eğer te'vil edilmezlerse teşbih söz konusu olacaktır (Kâdî Abdülcebbar, 1986: 152). Te'vili, tenzihin bir gereği olarak kabul eden Mu'tezile âlimleri haberî sıfatları te'vil etmişlerdir. Kâdî Abdülcebbar, vech ile Allah'ın zatı, yed ile Allah'ın kudret ve nimeti, ayn ile Allah'ın ilmi, mecî ile onun emrinin gelmesinin kastedildiğini ifade etmiştir. Arşa istivâ ile kastedilenin ise Yüce Allah'ın Arşı istilâ etmesi yani oraya hükmetmesi olduğunu belirtmiş ve Arapça'da istivâ kavramının istilâ anlamında kullanıldığını çeşitli örnekler vererek açıklamıştır (Kâdî Abdülcebbar, 2001: 150-153).⁹

Ehl-i Sünnet kelimacıları nasslarda haberî sıfatların sözlük anlamlarının kastedilmesini mümkün görmediklerinden bu sıfatları te'vil etmişlerdir (Bağdâdî, 1928:109-114; Cüveynî, 2009: 44-47, 137-143; Pezdevî, 1963: 33-39; Gazzâlî, 2006: 42-43; Nesefî, 2006: 32-39; Sabunî, 2005: 23-25). Ancak Ehl-i Sünnet kelâmının kurucularından Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) haberî sıfatlar konusunda Ahmed b. Hanbelî'nin görüşlerine tabi olduğu görülür. O, *el-İbâne 'an Usûlî'd-Diyâne* adlı eserinde ayetlerde geçen vech, ayn gibi sıfatların varid olduğu gibi kabul edilmesinden yana görüş bildirmiştir. Yed konusunda Allah'ın bila keyf eli olduğuna inandığını ifade etmiş, yed ile kastedilenin nimet ya da kudret olduğu yönünde yapılacak te'villeri doğru bulmamıştır¹⁰ (Eş'arî, ts: 37-39). Eş'arî'nin bu tutumuna rağmen daha sonra gelen Eşariler haberî sıfatları te'vil yoluna gitmişlerdir. İbn Haldun'a

⁸ Bk. Şehristânî. (2003). *el-Milel ve'n-Nihal*. c. I, s. 65-66, 99, 104-117. Haberî sıfatlar konusuna İslam mezheplerinin yaklaşımlarıyla ilgili özlü bir çalışma için bk. Yurdâgür, M. (1983). Haberî Sıfatları Anlamada Metod. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, 249-264.249-264; Eyibil, İ. (Aralık 2018). Ehl-İ Sünnet Kelâmında Haberî Sıfatların Te'vilinin Başlangıcı Meselesi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/34, 667-692.667-692.

⁹ Mu'tezile'nin haberî sıfatlara yaklaşımları hakkında bk. Eş'arî. (2012). *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*. c. I, s. 140, 152, 156, 173-174; Şehristânî. (2003). *el-Milel ve'n-Nihal*. c. I, s. 65-66.

¹⁰ Bununla beraber İbn Fûrek, İmam Eş'arî'nin bazı haberî sıfatları tevil ettiğini aktarmıştır. Ona göre Eş'arî, yed ifadesini tevil etmiş ve kudret manasını vermiştir. Bk. İbn Fûrek. (1987). *Mücerredü Makâlâtü'ş-Şeyb Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, (thk. Daniel Gimaret). Beyrut: Dâru'l-Maşrik, s. 4.

(ö. 808/1406) göre bunun nedeni selefe uyan Hanbeliler ve ehl-i hadisten bazılarının, haberî sıfatların açıklamasında tuhaf bir yol tutarak nasslarda geçen istivâ gibi ifadelerin keyfiyetini meçhul saymakla beraber ispat etmeye çalışmaları ve bunun sonucunda da teşbihe kaymalarıdır. Onların teşbih ve teccim ifade eden görüşler ortaya koymaları, arkadan gelen Ehl-i Sünnet âlimlerini onlardan uzaklaştırmış (İbn Haldun, 2010: 509).

Eş'arî sonrası dönemde Eşarilerin önemli âlimlerinden birisi olan Ebû Bekir Bâkullânî (ö. 403/1013) de Eş'arî gibi haberî sıfatların te'vilini kabul etmemiş, yed ve vech hakkında yapılan bazı te'villeri aktararak eleştirmiştir (Bâkullânî, 1987: 295-298). Ancak İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Haşviyye'nin teccime kapı aralayan bazı görüşlerini nakletmiş ve bunlar karşısında te'vilde bulunmanın caiz olduğunu belirtmiştir. Haşviyye'nin görüşlerine karşı haberî sıfatları te'vil ederek cevaplar vermiştir. Bunu yaparken söz konusu ayetlerdeki istivâ, mecî, nüzül gibi hususları kendi mezhebinden bazılarının zahirleriyle kabul etme yolunu tercih ettiklerini vurgulamış ancak kendisinin bu sıfatları zahirlerine göre anlamlandırılmayı uygun bulmadığını belirtmiştir. Yedeyn lafzını kudret, ayn lafzını görme ve vech lafzını vücûd olarak te'vil etmiştir. Bunun dışında konuyla ilgili başka hadis ve ayetler aktarmış, teşbih ve teccimi çağrıştıran ifadeleri çeşitli te'viller geliştirerek açıklamıştır (Cüveynî, 2009: 137-143). Ona göre, itikatta ortaya çıkabilecek bazı mahzurlardan sakınmak için te'vilden kaçınmak kafa karışıklığına, zihni kargaşaya yol açıp, halkı yanlışlara sevk eder ve usûlüddinde bazı şüphelere yol açar ve bazı ayetlerin asılsız zanna maruz kalmasına neden olur (Cüveynî, 2009: 46). Abdülkâhir el-Bağdâdî de haberî sıfatları te'vil etmiş bu şekilde Müşebbihe'nin ortaya attığı şüphelerin bertaraf edilebileceğini dile getirmiştir. Vech ile zatın, ayn ile görmenin, yed ile kudretin ve istivâ ile mülkün kastedildiğini ifade etmiştir (Bağdâdî, 1928: 110-111, 113).¹¹

İmam Eş'arî ile aynı sırada yaşadığı tahmin edilen İmam Maturîdî (ö. 333/944), te'vilden kaçınmayarak haberî sıfatları te'vil etme yoluna gitmiştir. O, *Kitâbu't-Tevhîd'te* istivâ lafzının anlamının arşı istilâ etme yani arşa

¹¹ Bağdâdî, istivâ konusunu açıklarken "Bu hususta ashabımız ihtilaf etti" demiş ve ilk olarak ehl-i hadisten Malik b. Enes'in görüşünü aktarmıştır. Anlaşılan o ki Bağdâdî'nin yaşadığı dönemde Eşariler kendilerini ehl-i hadisten tam olarak ayrı tasavvur etmiyorlar sadece Haşviyye'ye karşı tavır alıyorlardı. Bk. Bağdâdî. (1928). *Kitâbu Usûlu'd-Dîn*. İstanbul: Matbaatu'd-Devle, s. 112-113.

hükmetme, yaratma ya da kemale erme gibi çeşitli şekillerde te'vil edildiğini ifade etmiştir. Ancak bu tür hususların insan idrakini aştığına vurgu yapmış ve istivânın te'viliyle ilgili yapılan yorumların herhangi birinin kesin doğru kabul edilemeyeceğini çünkü kendisine ulaşmayan başka bir yorumun da doğru olma ihtimali olduğunu belirtmiştir (Mâtürîdî, 2017:153-155). *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*'de ise ayetlerin bağlamlarına göre çeşitli şekillerde te'viller aktarmış ama kesin kanaat bildirmemiştir (Mâtürîdî 1426/2005: c. 9, 65-66). Maturîdî, vech ifadesini Allah'ın zatı, kıblesi ve rızası gibi manalarla te'vil etmiş (Mâtürîdî, 2005: c. 1, 545), yed ile kastedilenin manayı ayetin bağlamına göre bazen güç ve kuvvet olarak (Mâtürîdî, 2005: c. 9, 390) bazen de cömertlik olarak yorumlamıştır (Mâtürîdî, 2005: c. 8, s. 647). Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115), yed tabirinin yaratılmış mahlûklara benzetilmeksizin ve niteliği bilinmeksizin, Allah'ın ilim, irade, hayat gibi ezeli bir sıfatı sayılabileceğini dile getirmiştir. Ona göre, Allah kulağa muhtaç olmadan semî', göze muhtaç olmadan basîrdir. Yed, mahlûkata benzetilmeksizin mevcut olan ve organ anlamında olmayan bir sıfattır. Allah'ın nimeti, mülkü ve minneti gibi anlamlara gelmektedir. Mecî ise Allah'ın yardımının gelmesi şeklinde te'vil edilir¹² (Nesefî, 2014: 113-120). Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Mücessime'nin delil kabul ettiği ayetleri zikrettikten sonra Allah'ın cisim kabul edilmesinin muhal olduğunu, ancak ayetlerde kendisini haberî sıfatlarla vasıflandırdığı için bu sıfatlarla onun vasıflanması gerektiğini fakat bu sıfatların asla cisimlerin sıfatlarından olmadığını belirtmiştir. İtyân ve zuhûr ile yani Allah'ın kudret ya da kahrının zahir olduğunun, istivâ ile istilânın yani hükümrân olmanın kastedilmiş olabileceğine dikkati çekmiştir. O, vech ve ayn konusunda ise bunların organ manasında olmayan sıfatlar olduğunu ifade etmiştir (Pezdevî, 1963: 36-39).

Neticede Ehl-i Sünnet kelamcılarının haberî sıfatların te'vil edilmesi hususunda kendilerinden önceki selef ulemasının çekimsiz tutumunu bırakıp ilâhî zât hakkında yanlış tasavvurlar doğmaması için te'vil yöntemine başvurdukları görülmektedir. Yed sıfatını kudret, istivâ lafzını istilâ şeklinde yorumlamak gibi ortaya koydukları bazı te'viller dikkate alındığında

¹² Nesefî'nin istivâ ile ilgili görüşleri ile ilgili bk. Nesefî. (2006). *et-Tembidu fî Usûli'd-Dîn*, (thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğûl). y.y: el Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, s. 36-39; Nesefî. (2014). *Babru'l-Kelâm*, (thk. Muahammed es-Seyyid el-Bersicî). y.y: Dâru'l-Feth, s. 125-128.

sıklıkla eleştiriyeye tabi tuttıkları Mu'tezile kelimından etkilendiklerini söylemek mümkündür. Ancak haberî sıfatların te'vil edilmesi Mu'tezile açısından vacip iken, Ehl-i Sünnet kelimacılarına göre tefviz ile beraber te'vil de caizdir. İmam Eş'arî'nin haberî sıfatların te'vil edilmesi meselesinde çekimser kalmasına rağmen daha sonraki Eşarîlerin oldukça rahat bir şekilde te'vil yöntemini haberî sıfatlara uyguladıkları görülmektedir. Fakat Maturîdî gelenek içerisinde İmam Maturîdî ile başlayan ihtiyatlı bir şekilde te'vil yöntemini kullanma tutumunun daha sonraki Maturîdî kelimacılarında da devam ettiği söylenebilir.

2. İbnü'l-Cevzî'nin İtirazları

İbnü'l-Cevzî, haberî sıfatlar konusunda bazı Hanbelîlerin ortaya attıkları görüşler nedeniyle bu geleneğin Müşebbihe ithamına maruz kalmasından büyük rahatsızlık duymuştur. O, bu kimselerin Hanbelî mezhebine leke düşürdüklerini kaydetmiştir. Konuyla ilgili olarak kaleme aldığı eserinde¹³ bu kimselere karşı yaptığı eleştirilerine geçmeden önce kendisinin Ahmed b. Hanbel'e dolayısıyla ehl-i hadis ve Hanbelîliğe bağlılığını gösteren bazı açıklamalarda bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel'in ilmin her alanında önemli bir konuma sahip olduğunu, fıkıh ilminde ve eski müçtehitlerin görüşlerini bilmede basiret derecesine ulaşmış olduğunu ifade etmiştir. Onun genelde nakillerle ilgili eserler kaleme almış olduğunu ancak muhaliflerin yazdığı tarzda eserler yazmadığını belirtmiştir. Bu durum karşısında kendisinin gelenek içerisinde hissedilen bu boşluğu doldurmak için ciltlerce tefsir yazdığını, hadis alanında da çeşitli konularda özellikle cerh ve tadil konusunda kitaplar yazdığını, Hanbelîlere ait iyi bir ta'lik türü eser bulunmadığı için fıkıh alanında bu tür eserler, furu' ve usûlüddîn alanında çeşitli kitaplar telif ettiğini özellikle belirtmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 95-99). Bunları belirtmekle bir nevi gelenek içerisindeki önemli konumunu tespit ederek gelenek bünyesinde yapacağı eleştirilere hakkı olduğunu vurgulamaya çalıştığını söylemek mümkündür.

¹³ İbnü'l-Cevzî, bu hususta kaleme aldığı *Defu Şübebi't-Teşbih bi Ekuuffi't-Tenzih* adlı eserinin bazı Hanbelîlerin hoşuna gitmediğini ve bu durumdan duydukları rahatsızlığı bu eserin Hanbelî mezhebine aykırı olduğunu iddia ederek dile getirdiklerini ifade etmiştir. Kendisini eleştirenlerin teşbih ehli olduğunu, aslında bunların Hanbelîliğe aykırı görüşler ortaya attıklarını ve bu kimselerin kendisi hakkında güçleri yetse "kanı helaldir" fetvası vermeye yelteneceklerini söylemiştir. O, bu eseri ile Hanbelî mezhebini yanlışlardan ve nakledilen yalanlardan arındırdığını dile getirmiştir. İbnü'l-Cevzî. (1413/1992): 275-277.

İbnü'l-Cevzî, genel anlamda Hanbelî gelenek içerisinde Ebû Abdillâh İbn Hâmid ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve İbnü'z-Zâğûnî olmak üzere üç kişinin akâid alanında eser yazdıklarını ancak bu kimselerin bazı konularda avamın konumuna düştüklerini ve mezhep hakkında olumsuz kanaatlerin oluşmasına neden olduklarını öne sürmüştür. Öyle ki bunların görüşleri nedeniyle Hanbelî denildiğinde Mücessime akla gelir olmuştur. Ona göre bu kimseler haberi sıfatları hissi/maddî mananın muktezasına hamletmişlerdir. Kur'an ve hadislerde Allah hakkında maddî bir anlam barındıran her türlü lafzı Allah'ın zatına izafe etmekten çekinmemişlerdir. Bunlar, Allah'ın Adem'i kendi sûretinde yarattığı ile ilgili bir rivayeti (Buhârî, İstizan, 1; Müslim, Birr, 115) işitmişler ve bunun üzerine ilâhî zâta yüz, yüze ait iki göz, ağız, dil ve diş gibi cismânî hususiyetler izafe etmişlerdir. Ayrıca el, parmak, uyluk, baldır, iki ayak izafe edip, Allah'ın dokunması ya da ona dokunulması caizdir demişler ve bütün bunlardan sonra halka Allah düşünüldüğü gibi değildir diyerek tembihlemişlerdir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 97-100, 102).

Mezkur âlimler ve onlar gibi düşünenlerin büyük bir tezat içerisinde düştüklerine dikkat çeken İbnü'l-Cevzî, bunların nasslarda ilâhî zât hakkında geçen bazı lafızların zahiri manalarında mahlûkata ilişkin hususiyetler içeren şeyleri iptal etme yoluna gitmediklerini ve zahir manalardan çıkardıkları bu şeylere fiil sıfatı demekle de yetinmeyip zatî sıfattır dediklerini aktarmıştır. Bu yaptıklarının ne nakli ne de akli bir delile dayanmayıp bir nevi bidat olduğunu öne sürmüştür. O, Müteşâbih lafızların zahir manasına hamletme iddialarının temelsiz bir iddia olduğunu dile getirmiş ve bir şeyin mümkünse hakiki manasına hamledilmesi gerektiğini ancak insanî özellikleri ifade etmesi gibi bir engel varsa mecâzî manaya hamledilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Onların ortaya koydukları bu çarpık fikirlerin sarîh bir teşbih olduğunu ve onların "Biz Ehl-i Sünnet'iz" demelerinin kendilerini teşbih ehli denilmekten kurtarmayacağını vurgulamıştır (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 100-101).

İbnü'l-Cevzî teşbihçiler olarak gördüğü bu âlimler ve takipçilerine, kullandıkları yöntemin nakle ve sefele tabi olma iddiasındaki kimselere uygun olmadığını, Ahmed b. Hanbel'in kırbaçlar altında ısrarla söylediği "Ben söylenilmemiş olanı nasıl söylerim" sözünü naklederek bildirmeye çalışmış ve mezhep imamının söylemediği şeyleri söylediklerini hatırlatmıştır. "Hadisleri okuyup susarız" demeleri halinde buna itiraz edilmeyeceğini ancak

hadislerdeki ifadeleri zahir manalarına hamletme işine kalkışmalarının çirkin olduğunu belirtmiş ve onları Ahmed b. Hanbel'in mezhebine onda olmayan şeyleri eklemeye kalkışmakla itham etmiştir. İbnü'l-Cevzî'ye göre teşbihe düşenlerin ihmal ettikleri şey kendisiyle temellerin sağlam olduğu akıldır. İnsanlar akıl sayesinde Allah Teâlâ'yı bilmiş ve O'nun kıdemine akıl ile hükmetmişlerdir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 101-102). Akıl Allah'ı tanımak ve Peygamberini tasdik etmek için bir araçtır. İslam güneş akıl ise gözdür. Göz sağlam olur ve açılırsa güneş görülebilir (İbnü'l-Cevzî, ts.c: 5).¹⁴

Bu şekilde İbnü'l-Cevzî teşbihe düşüp halkı da arkasından bu yanlış itikad üzerine sürükleyen bazı Hanbelîlere, nassların bildirdiği dışına çıkmaktan sakınma ve manalarının keyfiyetini Allah'a havale etme yöntemi olan tefvîzi hatırlatmış; bu meyanda sıfatları isbât yoluna gitmektense selef uleması gibi tefvîze başvurularının hem kendileri hem de onlara tabi olan avam açısından daha selim bir yol olacağına işaret etmiştir. Eğer Yüce Allah hakkındaki nasslarda geçen lafızlarla ilgili olarak illa konuşacaklarsa akılı ihmal etmeyerek Allah Teâlâ'nın yüceliğine yakışır bir surette te'vil etme yoluna girmeleri gerektiğine dikkati çekmiştir. Ehl-i hadis geleneği ve Hanbelî mezhebi içerisinde Ahmed b. Hanbel'e tabi olmak ve onun koyduğu prensiplere uygun hareket etmek önemli bir husustur. Hatta bazı âlimler Ehl-i Sünnet ve hak üzere olmanın ölçülerinden birinin de Ahmed b. Hanbel'e karşı sevgi duymak, bidat ehli olmanın ölçülerinden birinin de Ahmed b. Hanbel'e buğzetmek olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁵ Onun konumunu aynı şekilde önemseyen İbnü'l-Cevzî, âlimleri onun tarzına uygun hareket edip etmemek noktasında taksim ederek teşbihçiler olarak gördüğü âlimlerin bu konuda problemlili olduğunu işaret etmiştir. Ona göre, Ahmed b. Hanbel'in hadisleri yalnızca geldiği gibi aktarma prensibi üzere devam eden âlimler, İbrâhîm el-Harbî (ö. 285/899), Ebu'l-Hasan et-Temîmî, Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdülvehhâb (488/1095) ve Ebü'l-Vefâ İbn Akîl (ö. 513/1119) gibi kimselerdir. Ancak Ebû Abdillâh İbn Hâmid ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve İbnü'z-Zâğûnî üçlüsü aksi istikamette temayüz etmişler. Onun yönteminden uzaklaşmışlardır. (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 111).

¹⁴ İbnü'l-Cevzî'nin akıl anlayışı ile ilgili özlü bir çalışma için bk. Bayram, İ. (Haziran 2018). İbnü'l-Cevzî'nin Akıl Anlayışı. *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44, 69-108.

¹⁵ Bu görüşü ortaya atanlardan biri de Ehl-i Hadis ulemasında İbnü'l-Benna el-Bağdâdî'dir. bk. İbnü'l-Bennâ. (1436). *er-Red ale'l-Mübeddia*, (thk. Ebû Abdullah Âdil b. Abdillâh Âlu Hamdân). Riyad: Dâru'l-Emri'l-Evvel, s. 240-242.

İbnü'l-Cevzî, özellikle bu üç alim ve onlar gibi düşünenlerin hataya düştükleri hususları yedi noktada toplamıştır. Ona göre birinci hataları bazı haberleri/rivayetleri sıfat haberleri olarak isimlendirmeleridir. Halbuki muzâf sıfat değildir. Yüce Allah “Ben ona ruhumdan üfledim” (Sâd, 38/72) demiştir ama onun ruh diye bir sıfatı yoktur. Böyle bir isimlendirme bidat olur. İkinci hataları ise konumuzla ilgili hadislerle müteşâbih nass deyip daha sonra bunları zahir manalarına hamletmeye kalkışmalarıdır. Anlamını yalnızca Allah'ın bildiği bir lafzın manasının zahir/açık olduğu düşünülemez. Bu şaşılacak bir şeydir. İstivanın zahir anlamı sadece “oturmak” ve nüzulün anlamının da “yer değiştirmek” olması mümkün müdür? Üçüncü hataları, Allah hakkında sıfatlar iddia etmeleridir ancak onun sıfatları zatının kendisiyle sabit olduğu kat'î nasslardan oluşur. Dördüncüsü, zayıf ile sahih rivayetleri ayırt etmeksizin ilahî zata mahlûkata ait haller isnat eden her rivayetle sıfatlar iddia etmişlerdir. “*Yüce Allah dünya semasına iner*” (Müslim, Müsâfirîn, 169) meşhur hadisi ile “*Rabbimi en güzel suret içinde gördüm*” (Tirmizî, Tefsîr, 39) zayıf rivayetini aynı derecede görmüşlerdir. Beşincisi, Hz. Peygamber'e nisbet edilen merfu hadis ile sahabe ya da tabiine isnat edilen mevkûf hadisi kaynak değeri olarak birbirinden ayırt etmemişlerdir. Altıncısı, te'vil hususundaki tutarsızlıklarıdır. Bazı rivayetleri te'vil edip bazılarını etmemişlerdir. Te'vile karşı oldukları halde “*Kim bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak gelirim*” (Buhârî, Tevhîd, 16, 35; Müslim, Zikr 2, 22, Tevbe, 1) rivayeti hakkında koşmakla kastedilenin nimet vermeye bir darb-ı mesel olduğunu söylemişlerdir. Yedinci hataları ise, hadisleri hissin/duyunun iktiza ettiği anlamlara hamletmişlerdir. Mesela Allah zatıyla iner ve yer değiştirir demişler sonra da aklın anladığı gibi değil diyerek kendilerini dinleyenleri mugalata ile kandırmışlardır (1992:104-107).

Müellif, müteşâbih nasslardan sayılan ve Allah hakkında mahlûkata ait halleri akla getiren ifadeleri Hz. Peygamber'in neden kullandığını bir soru cevap kurgusu içinde açıklamıştır. Ona göre, insanların maddi bir hayat içinde yaşıyor olmaları nedeniyle onların anlayışına uygun olması için bu lafızlar kullanılmıştır. Bu yüzdendir ki tarihte bazıları yıldızlara, güneşe, ineğe, putlara; bazıları da Hz. İsâ ve Hz. Üzeyir gibi peygamberlere tapmışlardır. Onların maddi vücutlarını gördükleri için ünsiyet hissetmişler ve ilah olarak kabul etmişlerdir. Yine bu manada Hz. Musa'nın kavmi ona “Ey

Musa! Bize de onların tanrıları gibi bir tanrı yaprver!” (el-A’râf, 7/138) demişlerdir. İnsanlığın zihin yapısı bu halde iken eğer şeriat tam bir tenzih ile gelseydi, beşerin bildiği her maddi şeyi nefyededecekti. Bu manada Hz. Peygamber’e “Bize rabbini tarif et” denildiğinde “*De ki; O Allah birdir*” (İhlâs, 112/1) ayeti nazil olmuştur. İlk anda insanlara Allah hakkında “O, cisim değildir, cevher değildir, uzun değildir, kısa değildir, mekan onu ihata etmez, altı yönden hiçbirinin için yoktur, hareketli ya da hareket eden değildir ve duyular onu idrak edemez” denilmiş olsa, beşer zihni nefiyle sınırlanacak ve yokluğa ibadete çağrıldığını düşünebilecektir. Allah bunu bildiği için sem‘, basar, gadab gibi insanların anlayacağı isimlerle kendini bildirmiş, Kâbe’yi bina ettirmiş, Hacerü’l-esved’i musâfaha edilecek sağ eli gibi kılmış, vech, yedeyn, kadem, istivâ gibi lafızlar kullanmıştır. Bu şekilde Allah’ın vücudu beşere isbât edilmeye çalışılmıştır. *İsbât* ise *tenzih*den daha önemlidir. Varlığının isbâtı vuku bulduktan sonra insan hayalinde oluşan teşbih “*O’nun benzeri hiçbir şey yoktur.*” (Şûrâ, 42/11) gibi nasslarla nefyedilmiştir. (İbnü’l-Cevzî, 1992: 107-108).¹⁶ İbnü’l-Cevzî, bu bağlamda kelimacıları da eleştirmiş halk önünde lüzumsuz kelâmî tartışmalara girmenin insanların isbâta dayalı inançlarını ifsad edip zarar vereceğini dile getirmiştir (İbnü’l-Cevzî, ts.b: 101-103, 114-121, 181-185).

Nasslarda özellikle hadislerde teşbih izlenimini veren lafızların kullanımının sebebi bu şekilde açıklayan İbnü’l-Cevzî, hadislerle ilgili önemli başka bir hususa dikkati çeker. O da bu hadislerin hepsinin Hz. Peygamber’den bir anda varid olmadığı, yıllar içerisinde bazen bu tür lafızlar kullanıldığı gerçeğidir. O, tam bu noktada teşbihçi zevatin yaptığı hayati hataya tepki göstermiştir. Buna göre o kimseler bu farklı zamanlarda farklı sebeplerle varid olan hadisleri -ki bunların sahihleri azdır- bablar halinde tertip edip toplu halde neşrederek¹⁷ çok kabîh bir iş yapmışlardır Ayrıca Hz. Peygamber bu sözlerinde mecâz da kullanmıştır (İbnü’l-Cevzî, 1413/1992: 108).

¹⁶ İbnü’l-Cevzî, halkın inanç biçimi ve onlara müteşâbih nassların anlatımı konusundaki kaygılarını başka eserlerinde de dile getirmektedir. Aynı zamanda duyularla algılanabilir örnek ve misallere alışmış avamın karşısına çıkıp tenzih düşüncesinin savunmanın avamın itikadını bozacağını belirterek halk arasında müteşâbih nasslar hakkında derin ilmi yorumlara girişilmesini uygun bulmamaktadır. Bk. İbnü’l-Cevzî. (tsz.b). *Saydul-Hâtır*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, s. 101-103.

¹⁷ Bu tür eserlere İbn Huzeyme’nin (ö. 311/924) *Kitâbu’l-Tevbid ve İsbatu Sıfatı’r-Rabb Azze ve Celle*, adlı eseri örnek olarak gösterilebilir. Bk. İbn Huzeyme. (1988). *Kitâbu’l-Tevbid ve İsbatu Sıfatı’r-Rabb Azze ve Celle*, (thk. Abdulazîz b. İbrâhîm eş-Şevhân). Riyâd: Dâru’r-Rüşd. İbn Huzeyme’nin bu kitabı hakkında “şirk kitabı” ifadesini kullanan Fahreddin er-Râzî, İbn

İbnü'l-Cevzî'nin bu itirazından anlaşılan onun, hadislerin bu şekilde bir araya getirilip haberî sıfatlara göre tertip edilerek avam ve havassa sunulmasının ve bunlar üzerinden sıfatların isbâtına kalkışılmasının, hem kendilerinin hem de başkalarının kolaylıkla teşbihe düşmesine neden olacağı düşüncesidir. Onun açısından selefın bu türden rivayetleri te'vil etmekten kaçınmasının nedeni bu tür lafızlar hakkında böyle bir kapı aralamayı doğru bulmamalarıdır. Çünkü te'vile kapı açıldığında herkes muhtemel manalar istihraç etmeye çalışacak ve itikadî açıdan sakıncalı te'viller ortaya çıkacaktır. Bu yüzden onlara istivâ sorulsa "İstivâ malumdur, keyfiyetini akıl idrak edemez, buna iman vacip ve bu konuda soru sormak bidattir" demişlerdir. Bunun sebebi avamın mana inceliklerini idrak edememesidir. Bununla beraber İbnü'l-Cevzî, selefın hiç te'vil yapmadığı düşüncesinin doğru olmadığını ve gerekli durumlarda onların da başvurduklarını vurgular. Bunun bir örneği olarak Ahmed b. Hanbel'in "*Rabbin geldiği...*" (el-Fecr, 89/22) ayetini "Onun emri geldi" şeklinde te'vil ettiği şeklindeki rivayeti aktarır (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 109-110).¹⁸

Böylece ehl-i hadis geleneğine mensup bu kimselerin özellikle hadis merkezli teşbih handikapına nasıl düştüklerini gözler önüne sermek isteyen İbnü'l-Cevzî, hadisler üzerinden değerlendirmeler yaparak içinde buldukları büyük hataların hadisleri anlama bakımından da bir meşruiyete sahip olmadığını göstermeye çalışmıştır. O, *Defu Şübehi't-Teşbih*'de teşbih hatasına düşen Hanbelîler hakkında genel eleştiri ve değerlendirmeler yaptıktan sonra onların haberî sıfatlarla ilgili görüşlerini tek tek ele alarak eleştirmiş ve reddetmiştir. Biz de onun bu görüşlerini ilgili başlıklar altında aktarmaya çalışacağız. Ancak öncesinde haberî sıfatlara genel anlamda ilim ehlinin ne şekilde yaklaştıklarıyla ilgili tespitini ortaya koymanın isabetli olacağı kanaatindeyiz.

İbnü'l-Cevzî, ilim erbâbının haberî sıfatlarla ilgili nasslar konusunda üç ayrı yaklaşımının olduğunu belirtmiştir. Buna göre, birinci yaklaşımı benimseyenler zarurî bir durum olmadıkça bu lafızlar hakkında tefsir ve te'vil etmeden olduğu gibi okuyup geçmektir. Ancak zaruret hasıl olursa "Rabbin

Huzeyme'yi haberî sıfatlar konusundaki görüşleri nedeniyle çok sert bir dille eleştirmiştir. Onun bu görüşleri nedeniyle açıkça teşbihe düştüğünü belirtmiş ve onu anlayışsız, akli kıt ve ilimden yoksun gibi ifadelerle nitelemiştir. Bk. Râzî, Fahrüddin. (tsz.). *et-Tefsîrül-Kebîr/Mefâtihü'l-Gayb*, Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, c. XXVII, s. 151-152.

¹⁸ Ahmed b. Hanbel'in bu teviliyle ilgili bilgi için bk. İbn Kesîr. (1988). *el-Bidâye ve'n-Nibâye*. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif.c. X, s. 327.

geldiği zaman” ayetini “Rabbinin emri geldiği zaman” şeklinde te’vil etmişlerdir. İkinci yaklaşım, bu hususla ilgili haberleri te’vil etmektir ve burası tehlikeli bir alandır. Üçüncü yaklaşım ise bu konuyla ilgili haberler hakkında duyuların gerektirdiği anlamlar üzerine konuşmaktır. İbnü'l-Cevzî'ye göre, bu üçüncü yaklaşımda Allah hakkında mümkün ve imkansız olanları idrak ettiren akli ilimlerden haberi olmadan nakillerde bulunan kimselerin cahillikleri yaygınlaşmıştır. Akli ilimler haberlerin zahirlerine dayanarak teşbihe düşmeye mani olur. Fakat bu yaklaşıma başvuranlar akli ilimlerden mahrum oldukları için nakillerdeki müteşâbih lafızları duyularla algılanan zahir manalara hamletmişlerdir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 224-225). İbnü'l-Cevzî'nin bu üç yaklaşımdan birincisini en selim yol, ikincisini caiz ve tehlikeli, üçüncüsünü ise teşbihe kapı aralayan uygunsuz ve yanlış bir yöntem olarak değerlendirdiğini söylemek mümkündür.

Vech

İbnü'l-Cevzî, haberî sıfatlara konu olan lafızlar hakkında itiraz ve eleştirilerini önce ayetler vasıtasıyla bilinen sıfatlar üzerine yoğunlaştırmıştır. Kendisinin bu konuda görüşlerini şiddetle eleştirdiği İbn Hâmid'in “Allah'ın yüzünün olduğunu ispatladık, ancak kafasının olduğunu ispatlamak caiz değildir” dediğini aktarmış ve bu sözündeki cüretkârlığın tüylerini ürperttiğini ifade etmiştir. Onun teşbihe düştüğünü bununla beraber güya kafayı isbâta kalkışma konusunda hassasiyet gösterdiğini esfle ifade etmiştir. İbn Hâmid'in yanı sıra teşbihe düşen diğer âlimlerin “vech” lafzını vech ismiyle özel kılınan Allah'ın zatına zaid bir sıfat olduğunu söylediklerini nakletmiş¹⁹ ve bunun hiçbir delilinin olmadığını belirtmiştir. Ona göre onların bu görüşü Allah hakkında teb'iz/kısımlardan oluşma düşüncesini gerektirecektir. Vech ilâhî zât ile ilgili ziyade bir sıfat kabul edilirse, ayetin ifadesine

¹⁹ İbnü'z-Zâğûnî de vech lafzının ilâhî zât üzerine zaid kendine has bir anlamı olan bir sıfat olduğunu kabul etmiştir ve çeşitli dilsel analizlerle delillendirmeye çalışmıştır. Sıfatı isbât ederken bir taraftan da hiçbir mahlûka benzemediğini ifade ederek teşbihin akla gelmesine mani olmaya gayret etmiştir. Bu tarz ifadelerin zahir anlamı dışına çıkılarak teville gidilmesinin yanlış olduğu üzerinde izahlarda bulunmuştur. Bk. İbnü'z-Zâğûnî. (2003). *el-İzâh fi Usûli'd-Dîn*, (thk. İsam es-Seyyid Mahmud). Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, s. 280-283. Ebû Ya'lâ'da vech sıfatını zaid bir sıfat olarak kabul etmiş ve Müccessime'nin hilafına olarak bir organ anlamında bir sıfat değildir, Mu'tezle ve Eşari-lerin hilafına da zatı anlamına gelmediğini ifade etmiştir. Allah'ın vechinin olduğuna delalet eden bazı rivayetler aktararak görüşünü desteklemeye çalışmıştır. Ebu Ya'la el Ferra, (1974). *el-Mu'temed fi Usûli'd-Dîn*, (thk. Vedit' Zeydân Haddâd), Beyrut: Dâru'l- Maşrik, s. 51-52.

göre Yüce Allah'ın da helak olması ve sadece yüzünün baki kalması anlamının ortaya çıkması söz konusu olacaktır (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 113).

Aktardığı bu görüşleri reddeden İbnü'l-Cevzî, “vech” lafzının te'vilini bazı müfessirlere atıfta bulunarak yapar. Bu hususta müfessirlerin “*Rabbinin vecchi kalır*” (er-Rahmân, 55/27) ayetinin anlamını “Rabbin kalır” şeklinde, “*Allah'ın vecchini istiyorlar*” (el-En'âm, 6/52) ayetini “Allah'ı istiyorlar” ve “*O'nun vecchi hariç her şey yok olacak*” (el-Kasas, 28/88) ayetini ise “Allah hariç her şey yok olacak” manasında açıkladıklarını ifade eder. Her ne kadar bu te'villeri kendi görüşü olarak aktarmasa da anlaşılabilir ki ona göre, “vech” lafzı Allah'ın bir sıfatı değil zatını ifade eden bir ibaredir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 113).

Ayn

Kur'an'da geçen “ayn” lafzının anlaşılması hususunda aşırı isbâtçı tutum izleyen âlimler bu ibareyi zahir anlamı üzerine kabul etmişler ve isbâtlamaya çalışmışlardır. Başvurulan bu yöntem İbnü'l-Cevzî'nin itirazına konu olmuştur. O, Kadı Ebû Ya'lâ'nın “ayn” lafzının Allah'ın zatı üzerine zaid sıfatı olduğunu kabul ettiğini²⁰ ve “Rabbim'in kendisiyle baktığı iki gözü vardır” dediğini²¹ (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 113). İbn Hâmid'in ise “Allah'ın iki gözü olduğuna iman etmek vaciptir” dediğini ifade etmiştir. Bu hususta İbn Huzeyme'nin ise Ebû Ya'lâ'dan daha ileri gittiğini belirtmiştir (İbnü'l-Cevzî, ts.a: 13). Onların bu görüşlerini bidat olarak değerlendiren müellifimiz, bu konuda ellerinde ikna edici bir delilleri de olmadığını sadece Hz. Peygamber'in “O tek gözlü değildi” sözü ile isbâtlamaya çalıştık-

²⁰ Ebû Ya'lâ, Allah'ın kendisini aynen sıfatıyla vasıflandırması nedeniyle aynen lafzını onun görmek üzere zaid iki sıfatı olarak kabul etmiştir. Ancak bu kabulünün Mücessime'nin insan gözüne benzetmesi gibi bir organ anlamında olmadığını vurgulamıştır. Ebu Ya'la el Ferra, (1974). *el-Mu'temed fi Usûl'd-Dîn*, s. 51.

²¹ Bu hususta Osman b. Saïd ed-Dârimî de benzer görüşler ortaya koymuştur. O, ayetlerdeki ayn lafzının mecaz bir manaya hamledilmesini doğru bulmamış ve Allah'ın gerçek anlamda iki gözü olduğunu kabul etmek gerektiği görüşünü savunmuştur. Ona göre, Allah'ın iki gözü ve kulağı olmadığını inanmak Hz. İbrahim'in ilah olduğunu reddettiği şeye tapmak anlamına gelir. Çünkü o “Ey babacığım duymayan görmeyen şeye neden tapıyorsun” demiştir. Allah'ın böyle tasavvur edilmesi caiz değildir. Dârimî. (1358/1940). *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî Osman b. Saïd alâ Bişri'l-Merisi el-Anîd*, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, s. 190-198. Osman ed-Dârimî gibi düşünenler ayn sıfatının mecaza hamledilmesini Allah'tan hakiki anlamda görme vasfının kaldırılması şeklinde algılamışlardır. Halbuki Allah'ın maddi gözlerle görmeye ihtiyaç duyduğunu düşünmek temelinde ciddi itkâdi problemler barındıran bir düşüncedir.

larını dile getirmiş. Ancak bu rivayette kastedilenin Yüce Allah'ın bir eksikliğinin olmadığı hususuna dikkati çekmek olduğunu vurgulamıştır (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 114).

O, “ayn” lafzının te’vilini yine müfessirlere atıfta bulunarak açıklamayı yeğlemiştir. “*Aynî/Gözümün önünde yetiştirilesin diye*” (Tâhâ, 20/39) ve “*Gözlerimiz önünde gemi yap*” (Hûd, 11/37) ayetlerinde ayn lafzından maksadın gözetimimizde manası olduğunu ve “ayn” lafzının çoğul kullanılmasının nedeninin ise Araplarda güç sahibi kimsenin “yasağımız” ve “emrimiz” demesi gibi bir manaya hamledebileceğini ifade etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 113-114, 219).

Yed

İbnü'l-Cevzî, Kur'an'da geçen “yed” lafzıyla ilgili olarak yapılan isbâtçı izahlarda gaflete düşüldüğü ve hatalar yapıldığı kanaatindedir. O, Ebû Ya'âlâ'nın iki el/yedeyn denilen şeyin Allah'ın zati sıfatı olduğunu iddia edip “Allah'ın sıfat olan el ile Adem'i yarattığını bildirerek onun diğer canlılar üzerinde üstünlüğünü göstermiştir. Yedeyn ile kastedilen kudret olsaydı, üstünlük olmazdı ve yedeyn şeklinde ikil olarak gelmezdi” dediğini nakleder. Ebû Ya'âlâ ve diğerlerinin Allah'ın mahlûkata dokunduğunu zannettiklerini ve bazılarının Adem'in yaratıldığı çamura onun dokunduğu zannına kapıldıklarını esfle ifade eder. Onların bu görüşünün şu ayetle reddedilebileceğini dile getirir: (İbnü'l-Cevzî, ts.a: 14-15), “*Şüphesiz Allah katında (yaratılışları bakımından) İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir: Onu topraktan yarattı. Sonra ona “ol” dedi. O da hemen oluverdi*” (Âl-i İmrân, 3/59).

Ebû Ya'âlâ'nın eserinde tam olarak böyle düşündüğünü gösteren bir ifade rastlayamadık. O, “yedeyn” lafzını Allah'ın zaid sıfatı olarak kabul etmiştir. Ancak bununla Mücessime gibi bir organı kastetmediğini de belirtmiştir. Bununla beraber Ebû Ya'âlâ yed sıfatının varlığını isbât edebilmek için Allah'ın eliyle mahlûkatına temas ettiğini ifade eden rivayetler aktarmıştır (Ebu Ya'la, 1974: 52-53). Muhtemelen onun bu aşırı isbâtçı tutumu İbnü'l-Cevzî gibi âlimlerce teşbih olarak kabul edilmiştir.

İbnü'l-Cevzî'nin “yed” lafzı üzerine açık te'villere gittiği görülmektedir. O, “*İki elimle yarattığıma*” (Sâd, 38/75) ve “*Bilakis onun iki eli açıktır*” (el-Mâide, /64) ayetlerinde geçen yed lafzından kastedilenin “nimetim” ve “kudretim” manası olduğunu ifade etmiş ve yed kelimesinin sözlükte nimet

ve ihsan anlamlarına geldiğini, aynı zamanda Araplarda bir iş için “Benim bu işte iki elim yoktur” dediklerinde “kudret”i kastettiklerini belirtmiştir. “*Allah’ın eli, onların elleri üzerindedir*” (el-Fetih, /10) ayetinde ise Allah’ın minneti ve ihsânının kastedildiğini ifade etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 114-115, 211). Ona göre, Allah’a el izafe edenler Yüce Allah’ın gani olup hiç-bir şeye ihtiyaç duymadığını anlayamayıp ona vasıta kılmaya çalışmışlardır. Allah vasıta ile iş yapmaya ihtiyaç duymaz, fiiliyatta bulunduğu organ ve uzuvları yoktur. Böyle düşünmek büyük bir gaflettir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 116).

Nefs

İbnü'l-Cevzî, Ebû Ya’lâ’nın Nasslarda geçen “nefs” lafzına dayanarak ilâhî zâta nefis diye zaid bir sıfatı izafe ettiğini aktarmıştır. O, bu sözün sadece teşbihe dayanan bir görüş olduğunu ve zatı ayrı bir şey ve nefsi ayrı bir şey kabul etmek anlamına geldiğini öne sürmüştür. İbn Hâmîd’in ise bu konuda biraz daha ileri gidip bazılarının “...içine rubumdan üflediğim zaman...” (el-Hicr, 15/29) ayeti hakkında “Ruh onun zatının sıfatıdır bu yüzden çıktığı zaman Allah’a geri döner” dediklerini söylemiştir.²² İbnü'l-Cevzî açısından bu söz Hıristiyanların Allah hakkında söylediklerinden çok daha çirkin bir sözdür ve teşbihin ta kendisidir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 117).

Müellif, müfessirlere referansla “*Allah sizi kendi nefisine karşı sakındırıyor*” (Âl-i İmrân, 3/28) ve “*Sen benim nefsimdekini bilirsin ben ise senin nefsindekini bilmem*” (el-Mâide, /116) ayetlerinde “nefs” ile kastedilenin zatın kendisi olduğunu ve bir şeyin nefsinin onun zatı anlamına geldiğini ifade etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 117).

Sâk

Kalem suresinde geçen “*O gün sâk/baldır açılır ve secdeye çağrılırlar ama güç yetiremezler*” (el-Kalem, 68/42) ayetindeki “sâk” ifadesi üzerine çeşitli yorumlara gidilmiştir. Bu ifade Allah’a izâfe dilmiş ve bu görüş İbn Mesud’dan rivayet edilen “*Rahmân sâkını/baldırını açar; müminler onun için secdeye varırlar. Münafıkların sırtı ise sanki baston yutmuşlar gibi kat kat olur, eğilemezler*”

²² İbnü'l-Cevzî, *Defu Şübeht-Teşbih*'de teşbihe düştüğünü söylediği âlimlerin görüşlerini aktarırken sıklıkla atıfta bulunduğu İbn Hâmîd'in bu görüşlerinin tamamını ya da bir kısmını ihtiva eden bir eserine rastlayamadık. Onun günümüze ulaşan tek eseri fikhî konuları ihtiva eden Tehzibü'l-Ecvibe (nşr. Subhî es-Sâmerrâi, Beyrut 1988) adlı kitabıdır. Bk. Yaman, A. (1999). İbn Hâmîd. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 20, ss24-25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c. XX, s. 24-25.

(Buhârî, Tefsîr, 68) hadisi ile desteklenmiştir. Zemahşerî, bu rivayet ile kastedilenin o gün Rahmân'ın emrinin iyice sertleşeceği, yaydığı dehşetin artacağını ve kıyamet günü yaşanacak en büyük korkunun da bu olduğunu ifade etmiştir. Ayetteki “Baldırın açılması” ifadesinin de vaziyetin şiddetini ve durumun zorluğunu temsil ettiği şeklinde yorumlamış ve teşbihçilerin düşündüğü gibi Allah'ın zatıyla bir ilgisinin olmadığını, eğer ilgisi olsaydı “sâk” ifadesinin nekre değil marife olması gerekeceğini belirtmiştir. Bu ayet hakkındaki teşbihin Mukâtil b. Süleyman'dan nakledildiğini eklemiştir (Zemahşerî, 2012: c. 4, 449-450).

İbnü'l-Cevzî, teşbih ehlinin mezkur ayet ve hadis üzerinden katıksız bir teşbih icad ettikleri kanaatindedir. O, özellikle Ebû Ya'lâ'nın sâk lafzını zati bir sıfat kabul edip “Ayağını cehenneme basacak” sözünü söylediğini ve İbn Mesud'un “Allah sağ baldırını açacak ve baldırından çıkan nur yeryüzünü aydınlatacak” sözünü aktardığını²³ ifade etmiştir. İbnü'l-Cevzî, Ebu Ya'lâ'nın bu şekilde ayak ve baldırı birlikte zikretmesinin tam bir teşbih olduğunu söylemiş ve İbn Mesud'un sözü olarak naklettiği ifadeyi ise reddetmiştir. Ona göre, bu tür hurafe şeylerle Allah için sıfat isbât edilemez. Yüce Allah kendisiyle yeryüzünü aydınlatacak ışıklı bir nur ile vasıflanamaz. Bu teşbihçiler, *keşf* fiilinin manasını açığa çıkmak zannetmişlerdir. Halbuki bunun manası gidermek ve ortadan kaldırmaktır (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992:120).

İbn Hâmid'in ise halktan biri bile söylese çok çirkin düşecek bir söz ettiğini belirten İbnü'l-Cevzî, onun “Yüce Allah'ın sâk/baldır diye bir sıfatı olduğuna iman etmek vaciptir. İnkâr etmek ise küfürdür” dediğini aktarmıştır. Teşbihçilerin bu sözlerle Allah hakkında teccim ve sûreti ortaya çıkardıklarını öne sürmüştür. İlim ehli bir kimsenin böyle bir şey söylemesini son derece yanlış bulmuş ve te'vil ehlinin bunlara göre daha mazur olduklarını çünkü te'vilcilerin bu tür konuları lügat manasına göre açıklamaya çalıştıklarını dile getirmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 120-121). Başka bir deyişle İbnü'l-Cevzî, te'vil yoluyla yapılan hatanın en azından temelde Arap Dili'nin özelliklerine bağlı kaldığı ve bir ölçüsünün olduğu, bu yönüyle zahir manalar ve zayıf rivayetler üzerinden hareket eden teşbih ehlinen daha ehven olduğu düşüncesindedir.

²³ Ebu Ya'la'nın bu görüşleri için bk. Ebu Ya'la el Ferrâ, (1974). *el-Mu'temed fi Usûli'd-Dîn*, s. 53.

Ayrıca bu âlimlerin Allah'a yaratılmışların organlarına benzer bir sıfat izafe edip isbât ettikten sonra teşbihe düşmemek adına sıkça dile getirdikleri “Biz bunları zahirleri üzerine hamlediyoruz. Bunların keyfiyeti bilinmez, akledildiği gibi değildir, insanın organı gibi değildir” gibi sözlerin bir paradokstan ibaret olduğunu bu sözleri söyleyenlerin ne dediklerini bilmez bir halde olduklarını vurgulamıştır (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 177-178).

O, “sâk” ile ilgili ayet hakkında cumhurun görüşünü aktarmış ve onu benimsemiştir. Buna göre, “Baldırın açılması” ifadesi şiddetli şeylerin gerçekleşeceğini ifade etmek için kullanılmıştır. Çünkü Arapça'da böyle bir kullanım eski zamandan beri var olagelmıştır. Bir şiirde “Savaş baldır üzerine gerçekleşti” denilmiş. Başka bir sözde de “Eğer onun baldırından savaşı sıvarsan” denilmiştir. Kişi büyük bir iş içerisine girerse paçalarının baldırına kadar sıvanmasına neden olacak şeylere katlanması gerektiği söylenir. Bunun gibi baldır ifadesi zorluk ve şiddetin olduğu manasına istiare yapılmıştır. İbnü'l-Cevzî, “sâk” ibaresinin nefis anlamına da gelebileceği ile ilgili görüşler aktarmış ve bu te'vilin ilgili hadisteki “baldırın açılması” manasının da anlaşılmasını kolaylaştıracağını belirtmiştir. Allah'ın insanlar için o gün hicabı kaldırması, kulların ona bakması ve secdeye kapanması şeklinde anlaşılacağını ifade etmiştir. İlgili ayetin de bu şekilde tefsirinin mümkün olduğuna dikkati çekmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 118-121).

İstivâ

Haberî sıfatlar ya da müteşâbih nasslar bağlamında ele alınan ve üzerinde ciddi kelâmî tartışmaların yaşandığı konulardan birisi de “istivâ” meselesidir. Kur'an'da birçok defa geçen bu ifade Allah hakkında kullanıldığı için akla mahlûkata ait haller getirmesi nedeniyle hakkında ya olduğu gibi kabul edilip sükût edilmiş ya da te'vile tabi tutulmuştur. Bu nedenle İbnü'l-Cevzî, bu husus hakkında da teşbihe düştüğünü dile getirdiği âlimlerin görüşlerini eleştirmiş ve reddetmiştir. Bazı kimselerin “*Daba sonra arşa istivâ etti*” (el-A'râf, 7/54) gibi ayetlerdeki “istivâ” sıfatını maddî anlamın muktezası üzerine hamledip “Allah zatıyla istivâ etti” dediklerini ve ekledikleri “zat” ifadesinin aslında bulunmayan kendi çıkarımlarına ait bir şey olduğunu ifade etmiştir. Bu hususta İbn Hâmid'in “İstiva Allah'ın zatına ait bir sıfattır ve temas etmeyi ifade eder. İstiva ile kastedilen oturmaktır” dediğini ve yine İbn Hâmid'in “Ashabımızdan bazıları: Yüce Allah'ın arşı üzerine oturmuş olduğu ve kıyamet günü yanına Hz. Peygamber'i oturtacağı görüşünü

kabul etmişlerdir” şeklinde bir ifadesinin olduğunu aktarmıştır. İbnü'l-Cevzî, İbn Hâmid'in bu görüşüne göre düşünülürse Allah'ın arştan küçük olması tasavvur edileceğini belirtmiş ve bu sözleri söyleyen böyle bir kimsenin “Biz Mücessime değiliz” sözünü söylemesinin bu sözden daha tuhaf olduğunu ileri sürmüştür (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 127-129).²⁴

Bu konuda İbnü'z-Zâğûnî'den bir pasaj aktaran İbnü'l-Cevzî onu da sert bir dille eleştirmiştir. Onun şöyle dediğini nakletmiştir: “Allah alemi altta olma sıfatıyla yaratmıştır. Bu nedenle alem Allah'a nispetle altta olmuştur. İki zattan birisi için altta olma sıfatı tahakkuk ederse diğeri için yukarıda olma sıfatı sabit olur. Allah mekanlar içinde değildir. Mekanlarda onun zatında değildir. O, mekanlardan ayrıdır. Bu nedenle ayırımın gerçekleşeceği bir başlangıç gereklidir. Allah istivâ etti deyince onun yukarı cihette olmayla özel olduğunu bildik. Allah'ın zatı için kendisinin bileceği bir son ve sınır olmalıdır.” Müellifimiz, bu sözleri sarf etmesi nedeniyle İbnü'z-Zâğûnî'nin ne dediğini bilmeyen bir adam olduğunu, Allah hakkında neyin gerekli ve neyin mümkün olmadığını bilmediğini söylemiştir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 129).

Ona göre, İbnü'z-Zâğûnî yaratıcı ile yaratılan arasında bir sınır takdir etmekle, Yüce Allah'ı sınırlandırmış ve O'nun cisim olduğunu kabul etmiştir. Her ne kadar bir kitabında “Allah cevher değildir çünkü cevher yer kaplar” demiş olsa da başka yerde Allah'ın mekanı olduğunu isbâta kalkışmaktadır. Bu ise tam bir teşbihtir. Allah'ın varlığı mekana muhtaç olan cevherler ve cisimlerin varlığı gibi değildir. Yukarılık bir şeyin karşısında ve hizasında bulunan şey için geçerli olabilir. Böyle bir şeyin ise diğer şeye göre büyüklük ya da küçüklüğü söz konusu olabilir. Bu hususlar ise cisimler için geçerlidir. Cismin hizasında bulunanın temas edilmesi caizdir. Böyle bir şey ise sonradan yaratılmıştır. O halde Allah'ın bir şeyin hizasında bulunduğu söylenirse onun da yaratılmış olduğu söylenmiş olur. Allah Teâlâ, hareket etmek, sakin durmak, bir araya gelmek ve ayrılmak gibi şeylerle vasıflanamaz. Bu kimselerin söylediği “Mevcut olan şeylerden Allah'a en yakın olanı arş olduğu için Allah Teâlâ arşa istivâyı zikretti” sözü de cehalettir. Çünkü

²⁴ Hanbelî gelenek bünyesinden bazıları tarafından isitva meselesi ve Hz. Peygamber'in de arşta oturacağı ile ilgili kabul yaygın hale getirilmiştir. Öyle ki bu görüşü kabul etmeyenler baskıya maruz bırakılmıştır. Yâkut el-Hamevî'nin nakline göre Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) bu görüşü kabul etmediğinden dolayı bazı Hanbelîler tarafından baskıya ve saldırıya uğramıştır. Hamevî, (tsz.). Mu'cemu'l-Udeba. Beyrut/Lübnan: y.y., c. XVIII, s. 58.

yakınlık gibi şeyler sadece cisimde düşünülebilir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 129-131).²⁵

İbnü'l-Cevzî, teşbihe düşen bu kimselerden bazılarının “*O’na sadece güzel sözler yükselir, onu da salih amel yükseltir*” (Fâtır, 35/10) ve “*O, kullarının üzerinde mutlak bakimiyet sahibidir*” (el-En‘âm, 16/18) ayetlerini Allah’ın arşın üzerinde olduğuna delil getirdiklerini ifade etmiştir. Ayetlerdeki yukarılık manasını maddî bir yukarılık olarak algıladıklarını ancak yukarılığın bazen mertebeyi ifade ettiğini belirtmiş ve Arapçada “falan kişi falanın üzerindedir” denildiğinde mertebeye yüksekliğin kastedildiğine dikkati çekmiştir. Ayrıca Yüce Allah’ın “O, sizinle beraberdir” de dediğini hatırlatmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 131, 135, 196). Yine bu hususta “Endülüs’lü bir adam” diye bahsettiği İbn Abdilber’in (ö. 463/1071) bir görüşünü nakletmiş ve eleştirmiştir. İbn Abdilber’in semadan dünya semasına nüzul ile ilgili hadisi nakledip rivayette nüzul tabirinin kullanılmasını Allah’ın arş üstünde olduğuna delil saydığını esefle aktarmış ve bu sözü söyleyenin marifetullah konusunda cahil olduğunu belirtmiştir. Cisimlerin inişini Yüce Allah ile kıyasa kalkıştığını dile getirmiştir. Ona göre, böyle düşünen ve kendisini ehl-i hadis görenler ehl-i hadisten çok uzaktırlar. Bunlar kelimacıları kötölemişler ama kendileri de te’vilcilerden daha kabih şeyler söylemişlerdir (İbnü'l-Cevzî, ts.b: 84). İstiva konusunda teşbihe düştüklerini düşündüğü âlimleri birçok yönden eleştiren İbnü'l-Cevzî, “istivâ” lafzınının açıklanması hususunda bazı müfessir ve dilcilerin görüşlerini nakletmekle yetinmiştir. O, arş ile tahtın kastedildiğine dayalı yorumlara değinmiş ve daha sonra “istivâ” tabirinin muhtemel manalarını aktarmıştır. Buna göre, her hükümdarın tahtı arş diye isimlendirilir. Arş Araplarda hem cahiliye hem de İslam döneminde meşhurdur. Kur’an’daki “*Ve anne babasını arşına/tahtına oturttu*” (Yûsuf, 12/100) ve “*Hanginiz onun arşını/tahtını bana getirecek?*” (en-Nahl, 16/38) ayetleri buna örnektir. İstiva sözlükte muhtelif anlamlarla açıklanır bunlar: İ’tidâl yani aynı seviyede olmak, bir şeyin olgunlaşması “*Ne zaman ki ergenlik çağına gelip olgunlaştı/istivâ etti*” (el-Kasas, 28/14), bir şeye yönelmek

²⁵ İbnü’z-Zâğünî, İbnü'l-Cevzî'nin hafife aldığı kadar basit görüşler ortaya atmış bir kimse gibi görünmemektedir. Çünkü o, istivâ konusunu anlaşılması muhtemel olan birçok yönünü ele almış Allah’ın yüceliğine yaraşmayacak manalardan kaçınmaya çalışmıştır. Hatta bazı noktalarda karşı olduğu tevile başvurmak durumunda bile kalmıştır. Geniş bilgi için bk. İbnü’z-Zâğünî. (2003). *el-İzâb fi-Usûli’l-Dîn*, s. 299 vd.

“*Sonra semaya (yaratmaya) yöneldi/istivâ etti*” (el-Bakara, 2/29) gibi manalardır. İstiva, istilâ/hükümü altına alma anlamına da gelir. İbnü'l-Cevzî, bu görüşleri aktardıktan sonra İsmâil b. Ebî Halid et-Tâî'nin, selevin tamamının istivâ ayetini açıklama ve te'vilde bulunmadan geldiği hal üzere okuduklarını söylediğini nakletmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1413/1992: 121-122).

İbnü'l-Cevzî'nin *Def'u Şübehi't-Teşbih* adlı eserini genel anlamda iki bölüm olarak telif ettiğini söyleyebiliriz. O, ilk kısımda Kur'an'da geçen ve teşbihe konu olan lafızlar üzerinde durmuş, ikinci kısımda ise hadis rivayetlerinde geçen ve teşbihe konu olan ifadeleri ele almıştır. Müellifimiz Hz. Peygamber'in birçok sözünün bir şekilde çarpıtılarak teşbihe alet edildiği düşüncesindedir. Biz çalışmamızın hacminin sınırlı olması nedeniyle hadislerle ilgili genel değerlendirmelerine biraz değinmekle beraber esasen ayetlerde geçen haberî sıfatlarla ilgili görüşleri üzerinde durmayı tercih ettik. Hadis metinlerinde Yüce Allah hakkında teşbihe konu olabilecek, hicab, kadem, cihet, avuç, parmak, izar, rida, nüzul, yaklaşmak, koşmak, şaşırmaq, gülmek, sevinmek, usanmak gibi birçok lafız varid olmuştur.²⁶ İbnü'l-Cevzî mezkûr eserinde bu hususları ihtiva eden altmış tane hadis aktarmış, bu rivayetleri -itibar ettiği âlimlerin görüşlerini de dikkate alarak- te'vil etmek mümkünse te'vil etmiş, bazılarının ise mevzu hadisler olduğunu ortaya koymuş ve bunları reddetmiştir.

O, haberî sıfatların doğru anlaşılabilmesi ve teşbih gibi hatalara düşülmemesi için birisi naklî diğeri akli olan iki esas üzerine nassların okunmasını bir prensip haline getirmiştir. Ona göre, naklî olan ve ilâhî zâtı bilmede bir ölçü olan esas “*Onun hiçbir benzeri/dengi yoktur*” (Şûrâ, 42/11) ayetidir. Bu esası idrak eden maddî olan hiçbir sıfatı Yüce Allah'a hamletmez. Akli esasa göre ise, akıl yaratıcının, yaratılanlardan farklı olduğunu bilmiştir. Akıl, yaratılan şeylerin hâdis olduğuna mahlûkattaki değişim ve etkileşimi delil göstermiştir. Bu şekilde Yüce Allah'ın kıdemi sabit olmuştur (İbnü'l-Cevzî, ts.b: 84-85).

Sonuç

Genelde ehl-i hadisin özelde ise Hanbelî geleneğinin haberî sıfatlar konusuna yaklaşımı, haberî sıfatlara konu olan lafızları nasslarda geldiği gibi

²⁶ Bkz. İbnü'l-Cevzî. (1413/1992). *Def'u Şübehi't-Teşbih bi Ekufti't-Tenzih*, s. 178-184, 192-203, 205-206, 220-226, 232-233, 261-262.

kabul etmek şeklinde olmuştur. Onlar bu nitelemelere, keyfiyetini sorgulama yoluna gitmeden, bir ekleme ya da eksiltmede bulunmadan, yaratılmışların sıfatlarına benzetmeden ve te'vile başvurmadan inanmayı prensip edinmişlerdir. Özellikle bu konuda Cehmiyye ve Mu'tezile'nin tenzihçi ve te'vilci yaklaşımları karşısında haberî sıfatları müteşâbih kabul ederek te'vile karşı çıkmışlardır. Bu yaklaşım Ebû Hanîfe gibi erken dönem rey ehli âlimlerinin de benimsediği bir tutum olmuştur.

Yaşadığı mihne süreci ve hadis alanında yetiştirdiği âlimler sayesinde Ahmed b. Hanbel'in ehl-i hadis üzerindeki tesiri artmıştır. Zaman içerisinde ehl-i hadis ile Hanbelîler aynı yapı olarak görülmeye başlanmıştır. Tarihsel süreçte bir kısım Hanbelîler haberî sıfatlar konusunda farklı eğilimler göstermeye başlamışlar ve haberî sıfatların isbâtında aşırı bir tutum sergilemişlerdir. Nasslarda varid olan vech, ayn, yed, istivâ ve mecî gibi ifadeleri Allah'ın keyfiyeti bilinmeyen sabit sıfatları olarak kabullenmişler ve bu sıfatların mevcut olduğunu ispatlama yoluna gitmişlerdir. Bunu yaparken de sıhhatinden ziyade taşıdığı bilgiyi dikkate alarak birçok hadise başvurmuşlar ve yaratılmışlara has bazı özellikleri keyfiyeti meçhul bir surette Yüce Allah'a izafe etmişlerdir. Onların bu tutumları ehl-i hadis ve Hanbelîlerin bazen Müşebbihe içinde mütâlaâ edilmesine neden olmuştur. Bu durum Hanbelî gelenek içerisinde ikinci farklı bir akım olan akılcı ve te'vilci eğilime sahip âlimler ve bu konuda geleneksel tutumu muhafaza etmeye çalışanlar tarafından eleştirilmiştir.

Hanbelî gelenek içerisinde akılcı temayülün önemli temsilcilerinden Ebu'l-Vefâ İbn Akil'in etkisinde kalmış olan Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Hanbelî gelenek içerisinde ortaya çıkan aşırı isbâtçı kesimin mezhebe tamer edilmez zararlar verdiği düşüncesiyle bunlara karşı reddiyede bulunmuştur. Bu amaçla kaleme aldığı *Defu Şübehi't-Teşbih* adlı eserinde öncelikle kendisinin Ahmed b. Hanbel'e bağlılığını vurgulamış ve Hanbelî mezhebine katkılarını dile getirmiştir. Hanbelî gelenek içerisinde bazı kimselerin haberî sıfatlar konusunda teşbihe düştüklerini, halktan birçok insanı da arkalarından sürüklediklerini ve bu kimseler yüzünden mezhebin Müşebbihhe ile beraber anılır hale geldiğini belirtmiştir. Bu konuda özellikle Ebû Abdillâh İbn Hâmid, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve İbnü'z-Zâğûnî'yi hedef almıştır.

Ona göre, bu âlimler ve onların yöntemlerini takip edenler, nasslarda Allah hakkında geçen bazı müteşâbih lafızları ilâhî zâta zaid bir sıfat olarak

kabul edip, bu sıfatların varlığını isbât etmeye çalışmışlardır. Bu lafızları zahir manalarına hamlederek yaratılmışlara ait olan ve Allah hakkında tasavvur edilmesi caiz olmayan hususiyetlerin düşünülmesine kapı aralamışlardır. Hatta bazıları daha da ileri giderek insanda olan bazı özellikleri Allah'a izafe eder hale gelmişlerdir. Bunları yaparken kendi görüşlerini desteklemek için farklı zamanlarda ve farklı bağlamlarda söylenmiş müteşâbih ve mecaz manalar içeren hadislerle görüşlerini desteklemişlerdir. Zayıf ve mevzu olduğunu çok fazla dikkate almadan Allah hakkında yaratılmışlara has özellikler ifade eden birçok hadiste geçen lafzı Allah'ın sıfatı olarak isbâta kalkışmışlardır. Bu şekilde hem kendilerini hem de arkalarından gelen avamı yanlış yola yönlendirmişler teşbih ve tecsime düşmüşlerdir.

İbnü'l-Cevzî'nin çok sert bir dil ile eleştirdiği bu âlimlerden İbn Hamid'in bu konuları ele aldığı herhangi bir kitabına ulaşamamıştır. Ancak Ebû Ya'lâ ve İbnü'z-Zâğûnî'nin eserleri incelendiğinde görüşlerini ortaya koyarken sıklıkla teşbih ve tecsime düşmekten sakındıkları ve bunu ifade ettikleri görülür. Bu nedenle Allah'a zahir anlamlarıyla izafe ettikleri bu sıfatların kesinlikle insanların organları gibi olmadığını belirtmişler ve “keyfiyeti bilinmeyen” ifadesini sürekli kullanmışlardır. Fakat söz konusu sıfatları isbât etme gayretiyle yaratılmışlarda görülen çeşitli halleri farklı bağlamlarda Yüce Allah hakkında ifade eden birçok rivayet aktarmışlardır. Bunun da zihinlerde teşbih düşüncesine uygun bir zemin hazırlaması mümkün olacaktır. İbnü'l-Cevzî özellikle bu duruma dikkati çekmiştir. O, bu âlimlerin çokça kullandığı -yed örneğindeki gibi- “Allah'ın yed diye bir sıfatı vardır. Ama akledildiği gibi değildir/insan eli gibi değildir” ifadesini bir paradoks olarak görmüştür. Böyle çelişki ifade eden görüşler ortaya koymalarının nedenini akla önem vermemelerine bağlamıştır.

Onun eleştirilerinde bazen mübalağa ettiği ve niyet okuyarak muhataplarının kastetmediği ifadeleri de onlara atfettiği gözlemlenebilmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin bu meselede bu kadar tepkili olmasının tek nedeni söz konusu kimselerin mezhebi zor duruma düşürmeleri ve teşbihe neden olmaları olmayabilir. Bu sebebin yanında kendisinin akılcı temayülleri ve haberî sıfatlar konusunda te'vile yönelmesi gibi hususlardan dolayı bazı Hanbelîler tarafından mezhepten dışlanması durumunun da etkisi olması muhtemeldir.

İbnü'l-Cevzî, haberî sıfatları ilâhî zâtın -zahir anlamları üzerine hamledilen- zaid sıfatları olarak kabul etmemiş ve nasslarda geçen bu ifadeleri

müteşâbih lafızlar olarak görmüştür. Bu ifadelere yaklaşım hususunda ise bu ibareleri olduğu gibi kabul edip sükût etmek olan selefin yolunu, selîm bir yol olarak tanımlamıştır. Ancak üzerinde yoruma gitme söz konusu olduğunda ise bu lafızların Yüce Allah'ın şânına yakışır ve Arap Dili'nin kurallarına uygun bir şekilde te'vil edilmesini uygun bulmuştur. Kabul ettiği te'viller dikkate alınırrsa daha çok Mu'tezile ve Eşarilerin te'villerine benzer te'villerde bulunduğu söylenebilir.

Kaynaklar

- Abdülhamid, İ. (2020). *İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. (1928). *Kitâbu Usûl'd-Dîn*. İstanbul: Matbaatu'd-Devle.
- Bâkîllânî. (1987). *Tembîdü'l-Evâil ve Telbîsü'd-Delâil*, (thk. İmadüddin Ahmed Haydar). Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye.
- Bayram, İ. (Haziran 2018). İbnü'l-Cevzi'nin Akıl Anlayışı. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44, 69-108.
- Buhârî. (tsz.). *Halku Ef'âlî'l-İbâd*, (thk. Abdurrahman Umeyre). Riyad: Dâru Ukâz.
- Bulut, Z. (2017). *Haberî Sıfatlar-Anlama Yöntemleri ve Yorumlar*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Cüveynî. S. Ş. (2009). *el-İrşâd ilâ Kavâti'v'l-Edille fî Usûl'l-İtikâd*, (thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sayih ve Tefîk Ali Vehbe). Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye.
- Dârimî, Ebû Saîd. (1358/1940). *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî Osman b. Saîd alâ Bişri'l-Merisi el-Anîd*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ebû Hanîfe. (2015). *el-Fıkhu'l-Ekber, İmam-ı A'zamın Beş Eseri* içinde, (çev. M. Öz). İstanbul: İFAV Yayınları.
- Ebu Ya'la el Ferra, (1974). *el-Mu'temed fî Usûl'd-Dîn*, (thk. Vedî' Zeydân Haddâd), Beyrut: Dâru'l- Maşrîk.
- Eryiğit, A. (2020). *İbn Teymiyye'nin Siyaset Düşüncesi ve Cihat Doktrini*. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Eş'arî. (tsz.). *el-İbâne 'an Usûl'd-Diyâne*, Beyrut: Dâru İbn Zeydün.
- Eş'arî. (2012). *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (takdim: Naîm Zerzûr). Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.

- Eybil, İ. (Aralık 2018). Ehl-İ Sünnet Kelâmında Haberi Sıfatların Te'vilinin Başlangıcı Meselesi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/34, 667-692.
- Gazzâlî. (2006). *İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelam, (Mecmuatü Resaili'l-İmâmi'l-Gazzâlî)*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Gürler, K. (2007). *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı-İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği*, Bursa: Emin Yayınları.
- Hamevî, (tsz.). *Mu'cemu'l-Udeba*. Beyrut/Lübnan: y.y.
- İbn Fûrek. (1987). *Mücerredü Makâlâtü's-Şeyb Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, (thk. Daniel Gimaret). Beyrut: Dâru'l-Maşrik.
- İbn Haldun. (2010). *Mukaddimetü İbn Haldun*. Kahire: Mektebetü Cezîretî'l-Verd.
- İbn Huzeyme. (1988). *Kitâbu't-Tevhid ve İsbatu Sıfatı'r-Rabb Azze ve Celle*, (thk. Abdulaziz b. İbrâhîm eş-Şehvân). Riyâd: Dâru'r-Rüşd.
- İbn Kesîr. (1988). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif.
- İbn Kudâme, el-Makdisî. (1414/1994)., *Zemmü't-Te'vil*, (nşr. Bedr b. Abdullah). Şârika: Dâru'l-Feth.
- İbn Receb. (tsz.). *Kitâbu'z-Zeylû alâ Tabakâtü'l-Hanâbile*. Beyrut: Dâru'l-Marife.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. (1991). *Mecmû'u Fetâvâ Şeybi'l-İslâm Ahmed b.Teymiyye*, (nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım el-Âsımî en-Necdi). Riyad: Dâru Alemi'l-Kütüb.
- İbnü'l-Bennâ. (1436). *er-Red ale'l-Mübtedia*, (thk. Ebû Abdullah Âdil b. Abdillâh Âlu Hamdân). Riyad: Dâru'l-Emri'l-Evvel.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. (1413/1992). *Defu Şübehi't-Teşbih bi Ekuffi't-Tenzib*, (thk. Hasan b. Ali es-Sekkâf). Ürdün: Dâru'l-İmâm en-Nevevî.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. (tsz.a). *Defu Şübehi't-Teşbih*, (thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî). Kahire: el-Mektebeu'l-Ezheriyyetu li't-Turâs.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. (tsz.b). *Saydu'l-Hâtr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. (tsz.c). *Telbisü İblis*. Beyrut: Dâru'l-Kalem.
- İbnü'l-İmâd. (1950-1951). *Şezerâtü'z-Zebeb fi Ahbari men Zebeb*.Kahire: Mektebetü'l-Kudsî.
- İbnü'z-Zağûnî. (2003). *el-İzâh fi-Usûli'd-Dîn*, (thk. İsam es-Seyyid Mahmud). Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye.
- İzmirli, İ. H. (2018). *Yeni İlmi Kelam*, (sad. Sabri Hizmetli). Ankara: Ankara Okulu

Yayınları.

- Kâdî Abdülcebbar. (2001). *Şerbu'l-Usûli'l-Hamse*. Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî.
- Kâdî Abdülcebbar. (1986). *Kitâbu Fadli'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile*, (thk. Fuâd Seyyid). Tunus: Dâru't-Tunusiye.
- Kılavuz, U. M. (2016). *İbnü'z-Zâğûni ve Sıfat Anlayışı*. Bursa: Emin Yayınları.
- Koç, İ. (2015). *Haşviyye Fırkası*, Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koçyiğit, T. (1989). *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Makdisî. (1985). *Ekâvilü's-Sikât fî Te'vilil-Esmâ ve's-Sıfât ve'l-Ayâtî'l-Muhkemât ve'l-Müteşâbihât*, (thk. Suayb el-Arnaüt). y.y: Müessesetü'r-Risâle.
- Mâtürîdî. (2017). *Kitâbü't-Tevhîd*, (thk. Bekir Topaloğlu Muhammed Aruçi). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Mâtürîdî. (1426/2005). *Te'vilâtü Ebli's-Sünne*, (thk. Mecdi Baslüm). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. (2014). *Babru'l-Kelâm*, (thk. Muahmmmed es-Seyyid el-Bersicî). y.y: Dâru'l-Feth.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. (2006). *et-Tembîdu fî Usûli'd-Dîn*, (thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğûl). y.y: el Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. (2004). *Tebşiratu'l-Edille*, (thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün). Ankara: DİB Yayınları.
- Sâbûnî, İsmail b.Abdurrahmân. (1993). *Akîdetü's-Selef ve Ashâbi'l-Hadis*, (thk. Nâsır b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cedîf). Riyad.
- Sâbûnî, Nureddin. (2005). *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, (thk. Bekir Topaloğlu). Ankara: DİB. Yayınları.
- Şehristânî. (2003). *el-Milel ve'n-Nibal*, (thk. Ebî Muhammed Muhammed b. Ferîd). Kahire: Mektebetu't-Tevfikîyye.
- Özler, M. (2016). *İslam Düşüncesinde Tevhid*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr. (1963). *Usûli'd-Dîn*, (thk. Hans Peter Linss). Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr. (2019). *Ebl-i Sünnet Akaidi*. (çev. Ş. Gölcük). İstanbul: Kayihan

Yayınları.

- Râzî, Fahrüddin. (tsz.). *et-Tefsîrül-Kebîr/Mefâtîbü'l-Gayb*, Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî,
- Topaloğlu, B.-Çelebi, İ. (2010). *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Yaman, A. (1999). İbn Hâmid. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 20, ss24-25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş.-Avcı, C. (1999). İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 20, s 543-549, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yurdâgür, M. (1983). Haberî Sıfatları Anlamada Metod. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, 249-264.
- Zehebî. (1985). *Siyeru A 'lâmi'n-Nübelâ'*, (thk. Beşşâr Avvâd). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Zemahşerî. (2012). *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizî't-Tenzîl ve Uyûnu'l-Ekâvil fî Vücûbî't-Te'vîl*, (thk. Ebû Abdillâh ed-Dânî). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.

Öz: Hanbelî gelenek bünyesinde ortaya çıkan akılcı temayüller mezhep içerisinde çeşitli gerilim ve ayrışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Bu ayrışmaları en iyi yansıtan hususlardan birisi de haberî sıfatlar konusu etrafındaki tartışmalardır. Gelenek içerisinde bazı alimlerin haberî sıfatlara karşı aşırı isbâtçı tutum sergilemeleri genelde ehl-i hadisin özelde ise Hanbelîlerin teşbihe düşmekle itham edilmesine neden olmuştur. Bu durum mezhep bünyesinde haberî sıfatlarla ilgili geleneksel tavrı koruyarak tefvizi benimseyen ve akılcı temâyül göstererek te'vili kabul eden her iki kesimin de aşırı isbâtçılara karşı itiraz ve eleştirilerde bulunmalarına neden olmuştur. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî bu tartışmaların en hararetli olduğu dönemde yaşamış ve aşırı isbâtçı kesime karşı bir reddiye kaleme almıştır. Onun itiraz ve eleştirileri mezhep içerisindeki gerginliğin daha çok artmasına sebep olmuştur. Bu çalışmada Hanbelî gelenek içerisinde akılcı temâyül gösteren İbnü'l-Cevzî'nin haberî sıfatlar konusundaki itirazları ve eleştirileri ele alınacaktır. Bununla beraber onun haberî sıfatlar hususunda ortaya koyduğu yorum ve tahliller de tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Hadîs, Hanbelîlik, haberî sıfatlar, te'vil, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî.

